
prevodi

Plamen Bočkov

MEHANA U EPICI – MUŠKO I ŽENSKO PRISUSTVO

THE TAVERN IN THE EPOS – THE MALE AND FEMALE PRESENCE

ABSTRACT The paper presents and suggest a typological model of the most frequent epic topos – the taver. It discusses plots wherein the tavern plays the role of plot organizer and analyzes the relation between the particular epic space and the personages acting in it. Two types of tavernes could be outlined in the epos: the one located in the city (Prilep, Sofia, Solun) and dominated by the man – hero (Marco) and the second hidden high in the mountains under the rule of the innkeeper Mara. The different characteristic of the leading personages gives fundamentally different interpretation of the two types of taverns: on one hand it is the sign of a „centre“, of a „guarded“, „own“ space; on the other – it is a „distant“, „outskirts“, „foreign“ place having its positive and negative connotations of the space object in cetain world.

APSTRAKT Rad predstavlja i predlaže tipološki model najčešćeg epskog toposa – mehane. U njemu se razmatraju radnje u kojima mehana igra ulogu organizatora radnje i analiziraju odnosi između određenog epskog prostora i likova koji se u njemu pojavljuju. U eposu (epskoj poeziji) možemo razlučiti dve vrste mehana: prvu koja se nalazi u gradu (Prilep, Sofija, Solun) i kojom dominira muškarac – junak (Marko), i drugu sakrivenu visoko u planinama kojom upravlja gazdarica Mara. Različite karakteristike glavnih likova pružaju fundamentalno različita tumačenja ove dve vrste mehane: s jedne strane, radi se o znaku „centra“, o „zaštićenom“, „sopstvenom“ prostoru; dok je s druge strane reč o „udaljenom“, „periferijskom“, „stranom“ mestu sa svojim pozitivnim i negativnim konotacijama prostornog predmeta u određenom svetu.

Vreme i prostranstvo predstavljaju najčešće istraživane kategorije folklorne epike o junacima. Bogata literatura, raznovrsnost korišćenih pristupa i širina dobijenih rezultata predstavljaju dobru osnovu za preduzimanje malih, ali korisnih koraka na razjašnjavanju detaljnijih problema epskog vremena i prostora. Problemi koji definišu specifičnost sveta, konstruisanog u epici sredstvima epske poetike i od simbola koji su od značaja za epiku, zahtevaju smisaoni i pragmatički kontekst konkretnih vremenskih i prostornih objekata u okvirima folklorne kulture.

U tom izlaganju pokušaću da povežem jedan *epski prostorni objekat* sa izuzetnom učestalošću upotrebe – *mehane*, sa personama koje određuju status tog objekta u fabuli i kulturnim značenjima koje on ispoljava u široj sredini folklorne tipologije. Neophodnu metodološku podršku uzeću kako od nekih

opštijih radova na temu epskih vremensko-prostornih odnosa¹, tako i od konkretnijih proučavanja u toj oblasti². Suprotstavljanje (semantičko i funkcionalno) *muškog i ženskog prisustva u mehani* je stanovište na osnovu kojeg ću interpretirati zavisnosti između epskog personaža i prostorne tačke.

Prema jednom specijalizovanom istraživanju leksema, „*mehana*“ je na četvrtom mestu po učestalosti u tekstovima bugarske junačke epike posle „*dvorista*“, „*grada*“ i „*doma*“³. I zaista, čak samo u jednom posebno uzetom zborniku epskih tekstova mogu se izbrojati više od sto upotreba tog prostornog objekta u najraznovrsnijim fabulskim konfiguracijama, ali u sastavu naglašeno stabilnih *jezičkih izraza* kao „*ladne meane*“, „*široke meane*“ ili „*prilepske meane*“. Ako privremeno odstranimo slučajeve u kojima junak (Marko) žali svoju prvu nevestu sa družinom u „*ladnim meanama*“⁴, bira sebi devojku⁵ za ženu iz „*široke meane*“^{6,7} ili se gubi po „*prilepskim meanama*“, dok ga majka traži po „*belim varošima*“ i „*suvim planinama*“⁸, ostaju tri grupe sižea, u kojima je mehana konstruktivni faktor pri građenju fabule i direktno se uključuje u ideološko tkivo epike. To su sižei koji razrađuju motiv junačkog pira i delimično motiv o družini i izgubljenoj čaši⁹, svi tekstovi sa učešćem Mare mehandžijke, kao i oni sižei, u kojima je mehana arena dvoboja između junaka lika i njegovog protivnika. U data tri tematska kruga mehana je ključni prostor, koji određuje karakter događaja i njihovo vrednosno promišljanje. Sa druge strane, epske biografije figura, koje su u tom prostoru – vlasnici i posetioци – prouzrokuju radnju događaja i daju značenja, često suprotna u odnosu na sam prostorni objekat. Kada junaci piruju u mehani, razmatraju predstojeće podvige, dobijaju vest iz daleka ili međusobno se spore, mehana je „*svoje*“ mesto, ona reprezentuje vladarski „*dvor*“ koji nedostaje (upor. Okrugli sto vitezova iz svite

¹ Сборник за народни умитворения и народопис. Т. 53. Български юнашки епос. С., 1971 (по-нататък навсякъде БЮЕ); V. N. Toporov. Prostranstvo i tekst. – V: Tekst: semantika i struktura. М., 1983; Б. Н. Путилов. Героический эпос и действительность. Л., 1988; S. Wienker-Piepho. Frauen als Volkshelden (Geschichtlichkeit, legende bildung und Typologie). Frankfurt am Main, 1988, Altes Populares. Studia Ethnographica et Folklorista. Band 16; Т. Ив. Живков. Етнокултурно единство и фолклор. С., 1987; Св. Захаријева. Свирачът в българската фолклорна култура. С., 1987; R. Ivanova. Epos – obred – mit. S., 1992, M. Detelić. Mitski prostor i epika. Beograd, 1992 i dr.

² С. Ю. Неклюдов. Время и пространство в былине. – В. Славянский фольклор- М-, 1972; С. Ю. Неклюдов. К вопросу о связи пространственно-временных отношений с сюжетной структурой былины. – В: Тезисы докладов бо второй летней школе по вторичным моделирующим системам, 16-26 авг. 1966. Тарту, 1966; К. Рангочев. Пространство и време в българския юнашки епос. – Български фолклор, 1991, No 1.

³ К. Рангочев. Цит. Съч., с. 48.

⁴ БЮЕ, No 82.

⁵ БЮЕ, No 161.

⁶ БЮЕ, No 187.

⁷ БЮЕ, No 316.

⁸ БЮЕ, No 87.

⁹ БЮЕ, NoNo 202, 223-225, 227-230, 233, 241. В. За тај мотив у А. Афанисиева-Колева. Мит и мотив в јужнославјанското епическо творчество. – У: Втори меѓународен конгрес по българистика. Т. 15. Фолклор. С., 1988, 145-155. Аутореферат. С.

legendarno-epskog kralja Artura). No kada je vlasnik mehane Mara mehandžijka, kada se je u mehani razbaškario epski protivnik Filip Mađarin, ona je „tuđe“ mesto i po pravilu onda se tamo proliva krv, nezavisno od proglašene norme, da se „u ladnim meanama boj ne bije, / u meani krivi su mi pravi!“¹⁰

Dvostruka *semantika mehane* u epici je očigledno u funkciji pitanja ko prisustvuje u njoj i šta se tamo događa. Sa stanovišta junaka lika mehana je ili početna tačka, ili krajnji cilj nekakvog kretanja u prostoru. Poznata je teza koju podržavaju mnogi folkloristi da se pripovedačke linije u epici (i bajci) svode na niz susreta¹¹, a oni se ostvaruju na mestima koja su strogo određena logikom epskog (i bajkovitog). Susreti u epici – obično protagoniste sa njegovim protivnikom – označavaju unutrašnje značajnu topografiju folklorne epike: put, planinu, klisuru, tesnac, most, uopšte *granicu*, shvatanu ne toliko kao razmere „svojeg“ etničkog zemljišta, koliko u jednom arhaičnom aspektu prostorne orijentacije prema „svom“ centru i „tuđe“ periferije. Mehana jasno ulazi u kategoriju graničnih prostora i u tom smislu ne poseduje vlastite indikacije za ocenu ka jednom od dva pola te fundamentalne opozicije junačke epike. Ona je neutralna teritorija i upravo zbog toga pogodna za susrete predstavnika „svog“ i „tuđeg“ epskog socijuma.

Toposi gde se ostvaruju susreti u epici, podležu većem broju mogućih tipologija¹², među kojima bih izdvojio ideju o otvorenom i zatvorenom epskom prostoru¹³. Tako posmatrana mehana će se naći u jednom nizu sa drugim „zatvorenim“ prostornim objektima kao *grad*, *dvorište*, *dom*, koji su u funkciji folklorne (i u arhaičnim kulturama) koncepcije o Centru¹⁴. Pozitivna vrednosna naglašenost istaknutih objekata, ispoljena kategorički u epskim tekstovima (upor. Prilep, Sofija, Sveta Gora) dovoljno je snažna i izvan sfere epskog. Epski model prostora obuhvata dom (dvorište, grad) u širokom polju odnosa vlasti sociokulturnog nasleđa sa određenim akcentom na rodovsku organizaciju života zajednice. Tu je najbliži primer folklorna obrednost, kako kalendarska, tako i porodična, ako mogu tako da se izrazim, strukturalno data domocentrički. Imam u vidu kalendarsko obredne šetnje u naselju od strane obrednih grupa (koledari, survakari, kukeri, lazarice i sl.) koje obavezno posećuju kuću (dvorište) domaćina, da bi izrekli svoj blagoslov, ostvarujući na taj način simboličku poruku celog obrednog čina. Takođe i kod porodičnih obreda – uglavnom svadbi i sahrana, kuća vrši ulogu prostornog centra, gde simbolički komuniciraju, razmenjuju poklone, jezičke izraze, predmete, svoj socijalni status vodeći akteri ritualnog čina¹⁵.

¹⁰ БЮЕ, No 99.

¹¹ М. Г. Гаазе-Рапопорт, Д. Е. Пospelов, Е. Т. Семёнова. Порождение структур волшебных сказок. М., 1980; П. Бочков. Непознатият юнак. С., 1994, с. 95.

¹² К. Рангочев. Структурни особености по епическия текст (по материали от българския юнашки епос). Автореферат. С., 1994.

¹³ М. Детелић. Цит. съч., 24-216.

¹⁴ В. Н. Топоров. Цит. съч., 24-216.

¹⁵ Р. Иванова. Българската сватба. С., 198; В. Гарнизов. Смърт и погребение у българите. Автореферат. С., 1995.

Što se tiče grada kao strane u posmatranom nizu prostornih objekata, njegovo je prisustvo više u semiološkoj sferi folklorne kulture, a manje u procesima socijalne prakse. Verovatno je to zbog korespondirajuće uloge mitologeme *grad* sa značenjem i kosmosa, i carstva, i kuće, čije filiacije u paradigmi bugarskih folklornih tekstova nagoveštavaju o metaprostornom objektu kulture, koji se odnosi na kategorije državnosti i etničke zajednice. Konkretno o folklornoepskim tekstovima u vezi sa promišljanjem grada kao tipa zatvorenog prostora, sinonimski u odnosu na kuću i dvorište, navešću dobru analizu Fl. Badalanove¹⁶. Istovremeno treba istaći, posmatranje mehane prema sličnom semantičkom lancu validno je samo za slučajeve kada je mehana situirana u gradskom prostoru (Sofija, Prilep, Stambul, Budim, Solun i dr.), zato što ćemo videti da se ona može nalaziti i izvan kontura grada, a to nas vodi ka principijelno različitoj tipologiji tog objekta.

Razume se, mnogo češće je mehana elemenat *gradskog izgleda* i sa fenomenološkog aspekta upravo je grad ta funkcionalna ljudska zajednica koja stvara zatvorene javne prostore (hotel za strance, krčma, opština, sud, kupatilo itd.). Ali za naše izlaganje važnija je činjenica da u gradskoj kafani preovlađuje *muško prisustvo*. Junak koji pije vino u „ladnoj meani“ negde u Sofiji, Prilepu ili Solunu, sam ili sa družinom, u jezgru je klasične početne formule o bugarskoj folklornoj epici. Dalje ona se širi u širokom pojasu tematskih tokova, pri čemu, većina, kako smo već istakli na početku izlaganja, na prvi pogled ne zavisi od fiksirane prostorne tačke. U kontekstu cele epske tradicije nalaze se drugi zaključak, ispoljava se logika prisustva junaka na početku epske radnje na tačno određena mesta po epskoj topografiji: „zemlja pokrajina“, majčina trpeza, gora zelena, polje široko, ravni drumovi, Prilep, „ladne meane“. Proizilazi da kada junak nije na putu (u južnoslovenskoj epskoj tradiciji junak se kreće od „svog“ prostora „izvan“, prema „tuđem“, prema „periferiji“ epskog sveta, gde ga očekuje protivnik)¹⁷, on ili večera sa majkom (u kući?), ili je pri trpezi u mehani. Tu junak dobija savete, upozorenja, tumači predskazanja, čita pisma od kralja ili drugog junaka protivnika, hvali se i kladi sa drugovima. Opet odatle – sa majčine trpeze i iz mehane – on polazi na put ka narednom dvoboju. Sasvim očigledno mehana, koja je predstavljena kao prirodno svratište junaka lika, zamenjuje njegov dom, ali u drugom svojstvu. Ako je kuća *privatni prostor*, uz svu uslovnost tog termina za tradicionalnu kulturu, onda je mehana *javni prostor*, što posebno naglašava osobeni status junaka u društvu – vladar, borac i žrec¹⁸ – sa kojim se identifikuje celokupna etnička zajednica.

U tom smislu epska mehana, koja se nalazi negde u gradu, zaista je kulturni beleg muškog prisustva, prostor, koji služi junaku umesto prestonice i legitimiše njegovo pravo da daruje život i da oduzima život. A u svetu izvan epskih tekstova, u svakodnevnom životu muškaraca, aktera epske tradicije,

¹⁶ Фл. Бадаланова. Дивна града – девица, невеста, съпруга и вдовица. А понякога и блудница. – В: Епос – етнос – етос. С., 1995.

¹⁷ В. С. Ю. Неклюдов. Время и пространство в былинах, с. 161.

¹⁸ П. Бочков. Епос и телос. – Български фолклор, 1995, No 4, 28-29.

mehana je onaj „muški“ prostor gde se oni poistovećuju sa junacima, pevajući o njihovim davnašnjim podvizima. Nije slučajno što oskudno sačuvani podaci o izvođačima i situacijama izvođenja epskih pesama među južnim Slovenima, zajedno sa novijim istraživanjima na terenu¹⁹, ističu mehanu (krčmu, kafanu) kao tradicionalnog mesta za pevanje epskih pesama do početka 20 veka.

Sasvim različito stoje stvari kad se tiče mehane koja se nalazi *izvan grada*. Ona je daleko u planini, zagrađena utvrđenjem, ispod dveju jela, pored dva studena kladenca²⁰ ili u mermernom vrtu²¹. To je posed *Mare mehandžijke* (devojka Čohadžina, Jasna, Ruža), na vrhu suve planine, gde junaci svraćaju da bi utolili žeđ. Najčešće radnje sa pritajenom mehanom negde u planini se razvijaju po sledećoj šemi: junaci (Marko i njegov brat Andreja) se klade da ne piju vodu jedne nedelje, ali Andrija nije izdržao i hoće da pije krv od svog konja; po Markovom savetu Andreja odlazi u Marinu krčmu sa obećanjem da ne silazi sa konja i da ne ulazi unutra; Mara mehandžijka lukavošću namamljuje junaka u mehanu, gde ga trista Turaka (delije, hajduci) pogubljuju; Marko traži brata u mehani i zatiče Turke da se igraju sa njegovom glavom; Marko izbija Turke i mehandžijku i pokušava da oživi Andreju²². Mesto i uloga devojke mehandžijke u toj šemi jesu ključni – ona prevarom uvodi junaka u mehanu i predaje ga Turcima, upravo tako, kako neverna Milkana (Timona) nevesta pokušava da opije Marka „u ladnim meanama“ i da ga pogubi uz pomoć trista Turaka²³. Pri tom devojka je ne samo vlasnik mehane i gospodarka razbojničke družine, ona, prema jednoj od varijanti te fabule, poseduje sposobnost da oživi obezglavljenog Andreju²⁴ i čak nešto više – da se pretvori u „zrno dandalovo“ da bi izbegla Markov gnev, kako je u tekstu iz sela Gornja Dikanja, Radomirski kraj²⁵.

Karakteristika *Mare mehandžijke* u posmatranoj grupi fabula (i njihovih varijanti) dublira takoreći u celini figuru vile, istovremeno pomoćnika i protivnika lika junaka²⁶. Tamo gde devojka mehandžijka ima drugo ime, na primer Ruža ili Jana, a fabula obuhvata motiv susreta dvojice braća, uloga mehandžijke je uvek jedna i ista – ona pogubljuje brata ili uspeva samo da ga opije pre Markove intervencije da bi sprečila ubistvo. Međutim slično vili, Mara mehandžijka može biti i pomoćnica lika junaka, makar i mnogo ređe. Obično je ta uloga mehandžijke povezana sa tekstovima u kojima se opisuje Markov susret sa junakom jačim od njega koji ga pobeđuje u dvoboju i stavlja ga u okove. Marko

¹⁹ Т. Кметова, П. Бочков. Опит за функционална характеристика на българския фолклор епос за юнаци. (Ръкопис.) Аутори се наслањају како на податкке из значајне књиге А. Лорда „Епски певач“ (1960), тако и на податке из бугарске епске традиције, сакупљане током последњих сто година.

²⁰ БЮЕ, No 99.

²¹ БЮЕ, No 99.

²² В. БЮЕ, NoNo 336-339; такође тамо: преглед на мотивите на българските народни юнашки песни и на произведенията в проза за героите на юнашки епос NoNo 303-305.

²³ БЮЕ, NoNo 510-512.

²⁴ БЮЕ, NoNo 153-157.

²⁵ БЮЕ, Преглед, No 303.

²⁶ П. Бочков. Непознатиот юнак, с. 33.

ipak uspeva da usmeri svog protivnika (gine od Latina) Musu Kesedžiju prema Marinoj mehani gde će uz njenu pomoć poseći protivnika²⁷. Sasvim prirodno, u jednoj varijanti iste tematike iz Perničkog kraja umesto Mare mehandžijke kao pomoćnik se javlja vila²⁸. Uopšte, figura mehandžijke se zamenjuje sa vilom, a pojedine crte (lično ime, uslovna čednost, aluzija da je majka Deteta Golomeša iz veze sa Markom i dr.) je približavaju drugim ženskim demonskim likovima iz našeg folklora. Sve to me vodi do zaključka, da u analiziranoj grupi fabula mehana reprodukuje jedan od likova onoga sveta, sveta mrtvih, kojim je vladala žena, poznatog i u drugim tekstovima folkorne kulture. Istaći ću kao primer bajke, u kojima žena (starica, devojka, čarobnica) daruje i oduzima život likovima, junacima u dalekom (podzemnom, magijskom, podvodnom) carstvu²⁹.

U prilog podrške toj tezi može se reći da mehana koja se nalazi daleko u planini ispod dve jele pored dva izvora takoreći bukvalno ponavlja sliku sa smrću Marka sa Šar planine, poznata više od klasične verzije V. Karadžića, ali poznata i u bugarskim varijantama³⁰. Korišćenje jednog te istog modela o mestu, gde junak nalazi svoju smrt, jedva da je slučajno u toliko različitim fabulama i prirodno je rezultat održive mitološke predstave koja treba da razotkrije smisao opisa. A to je na nekakav način povezano i sa mehanom kao prostornim objekat-znakom, i sa Mirom mehandžijkom kao vlasnikom istog.

Dovde izloženo pretpostavlja promišljanje kafane u dva aspekta – *mitološkom* i *institucionalnom*. U dubinskim strukturama tekstova mehana zaista simbolizuje vrednosti i odnose, u vezi sa smrću, sa svetom „tuđeg“ – jedan izokrenuti svet u kojem protiv družine junaka, koju predvodi Marko, stoji horda razbojnika, iskorišćena od Mare mehandžijke. Funkcija te izokrenutosti za samu epiku je jednaka boravku junaka u tamnici, činu kada ga zmija guta u kladencu ili kako je opisano u bajkama, te situaciji da se nađe u podzemnom svetu. Epske tradicije takoreći svih naroda poznaju motiv o boravku junaka u nekakvom drugom (podzemnom, neljudskom, dalekom, neobičnom) svetu – od šumeroakadskog Gilgameša do ruskog Mihaila iz Potuke, kao jednog od važnih iskušenja, koji nameće njegov specijalni status borca-vladara. To nazivam mitološkim aspektom da bi generalizovao genetički plan asocijativnih odnosa: po bugarskim zemljama još od mita o Orfeju spuštanje junaka u svet mrtvih je deo mitsko ritualne strategije o legitimisanju herojskog kulta, a u epici, bajci, obrednosti i drugim sferama folklorne kulture vidimo nataložene kulturne tragove tog dugotrajnog procesa.

Izbor mehane kao nešto što označava drugi svet u epici, međutim, jedva da se može objasniti samo razmatranjima o poreklu jednog ili drugog epskog motiva ili lika. Potreban je drugi aspekt analize koji određujem kao institucio-

²⁷ БЮЕ, Преглед, NoNo 459-460.

²⁸ БЮЕ, No 607.

²⁹ Лиљана Даскалова-Перковска, Д. Добрева, Ђ. Коцева, Е. Мицева. Каталог на българските фолклорни приказки. С., 1993, NoNo 301-303, 551.

³⁰ П. Бочков. Смъртта на Крали Марко. – В: проблеми на българския фолклор: Т. 8. Българския фолклор в балканската и славянската културна традиция. С., 1991, 82-85.

nalni zbog toga što je očigledno mehana za folklornu kulturu institucionalni prostor. Samo prisustvo u njoj stvara i održava društveni autoritet, nekakav odnos socijalne subordinacije i odnosi se, po meni, na raspoređivanje uloga muža i žene u kulturi. Kao određeni „*muški prostor*“ u gradu, mehana konstruiše i zajednice muškaraca, funkcionalne zajednice sa konkretnim socijalnim zadatkom – poštovanje poretka utvrđenog od strane predaka za koji se smatra da može biti razgrađen mešanjem spolja, od strane „*tuđeg*“: zoomorfnih (aždaje, ale, zmije) entiteta, drugog etničkog faktora (Filip Madžarin, Crni Arapin, Žuta trgovkinja, Gine iz Latina) ili demonskog protivnika, predstavljenog kao žena – vila, devojka junak (Arvatka devojka, Ajkuna devojka, Rusanka devojka, Arapka devojka).

Premeštanje mehane izvan grada i postavljanje devojke mehandžijke u svojstvu njenog vlasnika menja u celini pozicije znaka u epici. Sada on beleži „*žensko prisustvo*“ sa svim negativnim konotacijama slične uloge u tradicionalnoj kulturi. Istovremeno, upravo sa institucionalnog aspekta mehana zadržava svoju suštinu centra za komunikaciju muškaraca („*svojih*“ i „*tuđih*“) u mestu gde se junaci („*svoji*“ i „*tuđi*“) okupljaju, da bi osudili ko je prekoračio norme ponašanja i kakva je sankcija za učesnike u konfliktu (smrt jednog od njih). Tako ili inače, u svojoj „*ženskoj*“ hipostazi mehana nosi smrt – junaku (njegovom substitutu), družini razbojnika i samoj mehandžijki.

Između ostalog, prisustvo ozbiljnog etničkog prostornog modela, u kojem mehana – i u svojoj „*muškoj*“ i u „*ženskoj*“ varijanti, ima induktivne sposobnosti prema tekstovima kulture u najširem smislu, potkrepljeno je takvim značajnim književnim toposima kao Gankova kafana iz „*Pod jarmom*“ Iv. Vazova i krčma Antice iz „*Večeri u Antimovskom hanu*“ J. Jovkova. Ali to je već novo istraživanje koje prevazilazi granice ovog izlaganja.

s bugarskog preveo
Denko Rangelov

stručna redakcija
Dragoljub B. Đorđević